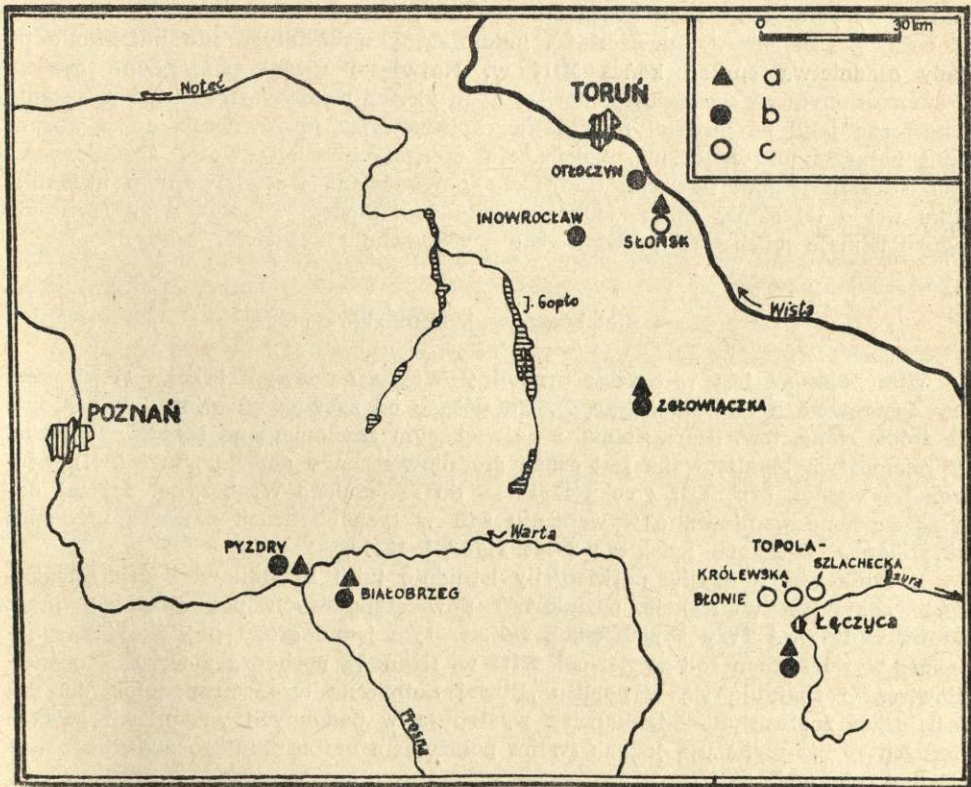

Różne

ANTONI JODŁOWSKI

BADANIA ARCHEOLOGICZNE NAD POCZĄTKAMI EKSPLOATACJI SOLI W POLSCE ŚRODKOWEJ

W kwietniu i wrześniu 1975 r. przeprowadzono z ramienia Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce poszukiwania powierzchniowe w 10 miejscowościach na obszarze Wielkopolski i Kujaw, wytypowanych do tego rodzaju badań na podstawie przesłanek historycznych, archeologicznych i geologiczno-botanicznych (ryc. 1).

Ryc. 1. Mapa miejscowości w Polsce środkowej objętych badaniami powierzchniowymi w r. 1975:

a — wzmianki historyczne; b — materiały archeologiczne; c — brak źródeł historycznych i archeologicznych

Map of places in central Poland surveyed in 1975:

a — historical records; b — archaeological materials; c — lack of historic and archaeological sources

Głównym celem penetracji była lokalizacja w terenie obszarów solonośnych oraz śladów osadnictwa prahistorycznego i wczesnośredniowiecznego, którego szczegółowa analiza przy uwzględnieniu wszystkich czynników środowiska naturalnego (gleby, nawodnienie, zalesienie, morfologia, surowce mineralne) pozwoli na wstępne ustalenie mikroregionów, w których mogły być wykorzystywane do celów produkcyjnych solanki powierzchniowe. Część miejscowości objętych badaniami, a mianowicie: Białostrzeg (średniowieczna osada o nazwie „Sal” pod Wrąbczynem), Pyzdry, Słońsk, Topola (Katowa, Królewska, Szlachecka) i Zgłowiączka, wymieniona jest w dokumentach z XII-XIII w. jako miejsca ówczesnej produkcji soli. W pozostałych rejonach (Błonie pod Łęczycą, Inowrocław, Otłoczyn) możliwość eksploatacji źródeł słonych przez ludność w pradziejach i we wczesnym średniowieczu sugerują dotychczasowe materiały archeologiczne i geologiczno-botaniczne. W trzech osadach stwierdzono istniejące aktualnie źródła słone wraz z roślinnością halofitową (Białostrzeg, Pyzdry, Zgłowiączka), w dalszych trzech zespoły halofitów (Błonie, Inowrocław, Ciechocinek-Słońsk), w innych zaś występowanie w przeszłości wód słonych na powierzchni ziemi zdają się potwierdzać zalegające płytko utwory solne. W czterech miejscowościach odkryto zabytki archeologiczne (Otłoczyn, Pyzdry, Topola, Katowa, Zgłowiączka), w dwóch dokonano weryfikacji stanowisk znanych ze starszych badań uwzględniając ich położenie w stosunku do obszarów solonośnych (Białostrzeg, Inowrocław), natomiast w pozostałych nie natrafiono na ślady osadnictwa sprzed końca XIII w. Najwięcej uwagi poświęcono osadom wzmiankowanym we wczesnośredniowiecznych aktach pisanych, traktując przesłanki historyczne jako najbardziej miarodajne, konfrontując je równocześnie z warunkami naturalnymi w terenie. Lokalizacja niektórych miejscowości średniowiecznych stwarza jednak poważne trudności, spowodowane występowaniem aktualnie kilku wsi o tej samej lub podobnej nazwie (np. Słońsk, Topola), przy czym nie zawsze istnieje możliwość prawidłowego wytypowania właściwej osady.

Białostrzeg, woj. konińskie

Wieś położona jest w obrębie pradoliny Warty, na lewym brzegu rzeki, między Zagórowem a Pyzdrami (ryc. 2). Na północ od zabudowań wiejskich znajduje się źródło słone, tzw. Stara Solnia, z największym zasoleniem na łące K. Pawlaka. W rejonie tym lokalizowana jest osada średniowieczna o nazwie „Sal” (Sól), włączona — według przekazu z roku 1291¹ — do sąsiedniego Wrąbczyna. Jej też dotyczy zapewne wzmianki o wywarzaniu soli w tych okolicach zawarte w dwóch falsyfikatach klasztoru łądzkiego z lat 1173² i 1236³.

Badania weryfikacyjne potwierdziły istnienie tutaj 10 stanowisk archeologicznych, odkrytych w trakcie poszukiwań powierzchniowych prowadzonych przez autora w 1974 r.⁴ Trzy z nich (stan. 7-9), w tym jedna osada produkcyjna związana z wywarzaniem soli w XII-poł. XIII w. (stan. 7), pochodzą z wczesnego średniowiecza i znajdują się w pobliżu „Starej Solni” na terenach podmokłych, pozostałe zaś znaleziska — jakkolwiek występują w podobnych warunkach geograficznych — nie wykazują jednak swoim położeniem bezpośredniego związku z wyciekami solnymi⁵.

¹ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski (cytowany dalej jako: K.Wlkp.), wyd. W. Zakrzewski, Poznań 1878, t. II, nr 672.

² K.Wlkp., t. I, Poznań 1877, nr 20.

³ Tamże, nr 192.

⁴ A. Jodłowski, *Poszukiwania wczesnośredniowiecznej warzelni soli w okolicach Wrąbczyna nad Wartą*, FAP, t. XXIV: 1973, s. 195-199.

⁵ Jodłowski, *Poszukiwania*, s. 197-198.

Inowrocław, woj. bydgoskie

Miasto położone jest na łagodnym wzniesieniu, na którym — według przesłanek geologicznych — mogły dawniej wypływać źródła słone, jednakże szczegółowszych danych odnośnie do ich dokładnej lokalizacji, jak dotąd, brak. O występowaniu solanek w tym rejonie pozwala przypuszczać budowa złoża solnego w postaci pionowych wysadów-słupów, podchodzących niekiedy bardzo blisko pod powierzchnię ziemi, oraz roślinność halofitowa stwierdzona w obrębie i w pobliżu Inowrocławia⁶.

Z licznych stanowisk odkrytych na terenie miasta, głównie przez J. Cofta-Broniewską⁷, z naszego punktu widzenia na uwagę zasługują ślady warzelni soli z XI w., stwierdzone na kulminacji wzniesienia miejskiego u zbiegu ulic Toruńskiej, Orłowskiej i Jacewskiej obok kościoła romańskiego p.w. NPMarii⁸. Natrafiono tutaj na drobne fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej związanej przypuszczalnie z obiektami produkcyjnymi w postaci różnej wielkości glinianych mis-pojemników, odsłoniętych przez J. Cofta-Broniewską i łączonych z warzelnictwem. To nader interesujące stanowisko wymaga jednak — dla uzyskania pełnej dokumentacji naukowej w przedstawionym aspekcie funkcjonalnym — szczegółowego opracowania geologiczno-botanicznego potwierdzającego możliwość istnienia w tym miejscu źródła słonego.

Ołoczyn, woj. włocławskie

Miejscowość znajduje się na lewym brzegu Wisły, w odległości ok. 7 km na północ od Ciechocinka i Słońska. Według informacji doc. J. Kmiecińskiego z Łodzi w 1955 r. występowało tutaj (na skraju doliny Wisły) źródło słone, którego podczas naszych badań nie udało się jednak zlokalizować. Odkryto natomiast materiały archeologiczne w trzech punktach zgrupowanych na załomie terasy wiślanej, w rejonie domniemanego źródła.

Stanowisko 1 — osada z okresu przedrzymskiego z piecem warzelniczym położona w ogrodzie ob. G. Nowakowskiej, badana przez J. Kmiecińskiego w latach 1955-1956⁹. Inwentarz: liczne fragmenty ceramiki typowe dla młodszej fazy okresu przedrzymskiego.

Stanowisko 2 to cmentarzysko z okresów przedrzymskiego i wczesnośredniowiecznego zlokalizowane na polu ob. B. Boremskiego, badane w latach 1954-1955 przez B. Zielonkę i J. Kmiecińskiego. Inwentarz: duża ilość ceramiki z obydwu okresów na powierzchni pola.

Stanowisko 3 usytuowane jest w północnej części wsi, na polu ob. J. Kozłowskiej, w odległości ok. 150 m w kierunku północnym od stanowiska 1, na stoku i załomie terasy wiślanej. Inwentarz: 1 odłupek krzemienisty z neolitu i 4 skorupy z późnej fazy okresu przedrzymskiego.

⁶ J. Wilkoń-Michalska, *Halofity Kujaw*, „Studia Societatis Scientiarum Torunensis, Toruń — Pologne”, Sectio D (Botanica), t. VII: 1963, s. 3-121.

⁷ A. Cofta-Broniewska, *Wyniki badań archeologicznych w Inowrocławiu w 1968 r.*, [w:] Komunikaty archeologiczne, badania wykopaliskowe na terenie województwa bydgoskiego w latach 1968-1969, Bydgoszcz 1972, s. 29-43.

⁸ A. Cofta-Broniewska, *Wczesnośredniowieczna warzelnia soli w Inowrocławiu*, „Ziemia Kujawska”, t. IV: 1974, s. 5-15.

⁹ Informacja ustna doc. dr. J. Kmiecińskiego, za którą składam Mu w tym miejscu uprzejme podziękowanie.

Pyzdry, woj. konińskie

Salinę w Pyzdrach wymienia dokument z 1283 r.¹⁰, jednakże jej dokładniejsza lokalizacja w terenie jest trudna z powodu braku obecnie na powierzchni ziemi źródeł słonych. Zasięg obszaru solonośnego ogranicza się natomiast do doliny Warty i stanowi on przedłużenie w kierunku zachodnim pasma z płytko zalegającymi utworami solnymi, ciągnącego się równoleżnikowo od wspomnianych wyżej Wrąbczyna i Białostrzegu. Najbliższe wycieki wody słonej, a także halofity znajdują się aktualnie na łąkach ob. J. Szulca i L. Hałke we wsi Trzcianki, położonej naprzeciwko Pyzdr po drugiej stronie Warty. Możliwe jest również występowanie solanek powierzchniowych w samych Pyzdrach (nad Wartą), w których odkryto 5 stanowisk archeologicznych.

Stanowisko 1 położone jest na lewym brzegu potoku bez nazwy — prawobrzeżnego dopływu Warty, u podnóża wzgórza miejskiego. Pole orne z glebą piaszczystą ob. Łyskawa przy ul. Ogrodowej 8. Inwentarz: 10 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej, zdobionych poziomymi liniami, w tym kilka brzegów gotyckich.

Stanowisko 2 znajduje się na wyniosłym cyplu prawego brzegu potoku bez nazwy — prawobrzeżnego dopływu Warty, przy ul. Wrocławskiej 18. Pole orne z glebą piaszczystą ob. M. Powalskiej. Inwentarz: 6 skorup za schyłkowej fazy wczesnego średniowiecza, silnie wypalonych, niezdobionych, z drobnoziarnistą domieszką mineralną.

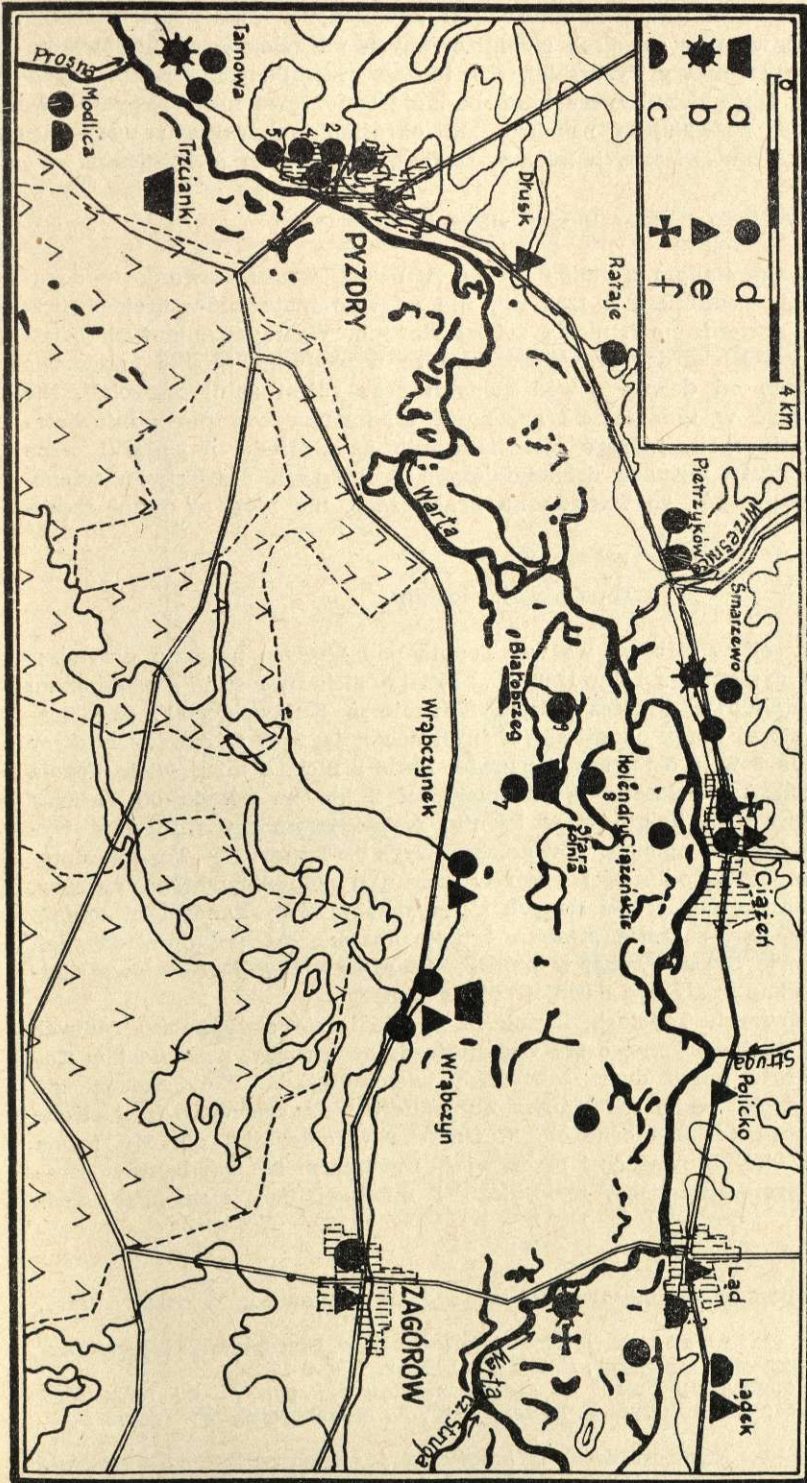
Stanowisko 3 usytuowane jest na cyplowatym wzniesieniu w widłach Warty i jej prawobrzeżnego dopływu bez nazwy, w odległości ok. 150 m na południe od stanowiska 2, naprzeciwko kościoła parafialnego. Ogród ob. Augustyniak i Kowalskiej. Inwentarz: 4 skorupy wczesnośredniowieczne, w tym 2 z ornamentem linii poziomych, pochodzące przypuszczalnie z XI lub XII w.

Stanowisko 4. Pole orne o nazwie „Zwierzyniec”, ob. W. Piotrowicza, położone na wysokiej terasie prawego brzegu Warty, w odległości ok. 500 m na północny wschód od ul. Wrocławskiej. Inwentarz: 10 fragmentów naczyń glinianych ze starszej i młodszej fazy wczesnego średniowiecza.

Stanowisko 5 zostało zlokalizowane na wzniesieniu prawobrzeżnej terasy Warty, w odległości ok. 400 m w kierunku południowym od ul. Wrocławskiej 35 i ok. 300 m na zachód od stanowiska 4. Pole orne z glebą piaszczystą ob. H. Wrońskiej. Inwentarz: 25 fragmentów naczyń z młodszej fazy wczesnego średniowiecza i kilka skorup pochodzących przypuszczalnie z neolitu.

Analiza osadnicza wszystkich pięciu stanowisk wczesnośredniowiecznych odkrytych w Pyzdrach wskazuje, że łączą się one raczej z rozwojem przedlokacyjnej osady miejskiej. Wniosek taki sugeruje m. in. położenie ich na wzniesieniach i cyplach prawego brzegu Warty, na glebach urodzajnych, w niedużej odległości od śródmieścia (rynku), a więc w warunkach korzystnych dla egzystencji osad mieszkalnych. Nie można jednak wykluczyć całkowicie związku odkrytych śladów osadnictwa z eksploatacją solanek. Za tą drugą koncepcją przemawia z kolei usytuowanie pyzdrowskiego zespołu osadniczego w kompleksie nadwarciańskich obszarów solonośnych ze źródłami słonymi we Wrąbczynie, Białostrzegu i Trzciankach (ryc. 2) oraz wzmianki w dokumentach pisanych z XII-XIII w. o wywarzaniu soli w tych okolicach (Pyzdry i „Sal” — miejscowość obecnie zanikła). Na podstawie rozmieszczenia stanowisk archeologicznych (wczesnośredniowiecznych) w terenie przypuszczać można, że ludność zajmująca się w XII-XIII w. wywarzaniem soli na obszarze między Zagórowem a Pyzdrami uprawiała swoje rze-

¹⁰ M. Bielińska, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1967, s. 349, nr 13.

Ryc. 2. Rozmieszczenie źródeł słonych i stanowisk wczesnośredniowiecznych na obszarze między Łądem a Pyzdrami nad Wartą: a — solanki; b — grodziska; c — skarby; d — znaleziska powierzchniowe; e — osady znane z dokumentów pisanych; f — cmentarzyska. Cyframi arabskimi oznaczono stanowiska odkryte lub zweryfikowane w 1975 r.

Distribution of salt-springs and early medieval sites in the area between Łąd and Pyzdry on the Warta:

a — salt-springs; b — earthworks; c — hoards; d — surface finds; e — settlements known from written sources; f — cemeteries. Arabic figures denote sites discovered or verified in 1975

miosło raczej na lewym brzegu Warty, w obrębie pradoliny, gdzie pomimo nie najlepszych warunków naturalnych (mokradła) stwierdzono kilkanaście znalezisk, natomiast zamieszkiwała w osiedlach zlokalizowanych na załomie południowej terasy Warty i skraju Puszczy Pyzdrowskiej, czy też po prawej stronie rzeki. Zagadnienie to wyjaśnić mogą definitywnie tylko badania sondażowe lub wykopaliskowe szerokoprzestrzenne, pozwalające na dokładne określenie charakteru wszystkich stanowisk wczesnośredniowiecznych między Łądem, Zagórowem a Pyzdrami.

Słońsk, woj. wrocławskie

W Słońsku utożsamianym z saliną „circa Zlonzke”, wzmiankowaną w dokumencie Konrada Mazowieckiego z 1235 r.¹¹, nie odkryto materiałów archeologicznych, ani też nie stwierdzono istnienia źródeł słonych. Występowanie tych ostatnich wydaje się jeszcze bardzo prawdopodobne ze względu na bliskie sąsiedztwo Ciechocinka, znanego od dawna z wód słonych oraz roślin solniskowych¹². Nie można też wykluczyć w tym rejonie obecności osadnictwa wczesnośredniowiecznego i ze starszych epok, którego zlokalizowanie ze względu na płaski teren w obrębie doliny Wisły wymaga dokładniejszych i dłuższych poszukiwań terenowych, których nasz zespół, ze względu na brak czasu, nie mógł w pełni zrealizować.

Topola, woj. płockie

O wywarzaniu soli w XIII w. we wsi Topola pod Łęczycą pozwala przypuszczać wzmianka w dyplomie z roku 1268 o „centrum glebarum salis”, pobieranym corocznie z tej miejscowości przez księcia Kazimierza Kujawskiego¹³. Nie wiadomo jednak, do której osady odnosi się ta informacja, jako że w okolicy Łęczycy znajdują się obecnie 3 wsie o tej samej nazwie. Dwie z nich, a mianowicie Topola Królewska i Szlachecka, położone są w odległości 2 km na północ od Łęczycy i sąsiadują z rezerwatem halofitów w Błoniu, wskazującym na możliwość występowania w ich rejonie solanek powierzchniowych¹⁴. Trzecia — Topola Katowia — usytuowana jest w odległości 4 km w kierunku południowym od Łęczycy, na obszarze równinnym, bez źródeł słonych i innych objawów soloności terenu. Pewne sugestie w tym zakresie stwarza tylko, położona na południe od niej, miejscowość o nazwie Solca Wielka, w której — według tradycji miejscowej ludności — eksploatowane miały być dawniej źródła słone.

W dwóch pierwszych Topolach, łącznie z Błoniem, nie stwierdzono żadnych śladów osadnictwa prahistorycznego ani wczesnośredniowiecznego, natomiast w Topoli Katowiej odkryto jedno duże stanowisko wielokulturowe zlokalizowane na szerokim płaskim cyplu, lekko nachylonym ku południowemu zachodowi, w stronę podmokłych łąk. Jest to pole orne ob. J. Gmerka w odległości ok. 200 m na południe od drogi bitej prowadzącej przez wieś. Inwentarz: 38 fragmentów ceramiki z okresów przedrzymskiego, rzymskiego i młodszej fazy wczesnego średniowiecza.

¹¹ *Kodeks dyplomatyczny mazowiecki*, wyd. J. Kochanowski, Warszawa 1919, nr 358.

¹² J. Wilkoń-Michalska, *Rezerwat halofitów w Ciechocinku i jego znaczenie*, „Chrońmy przyrodę Ojczyznę”, R. XVIII: 1962, z. 1, s. 6-17.

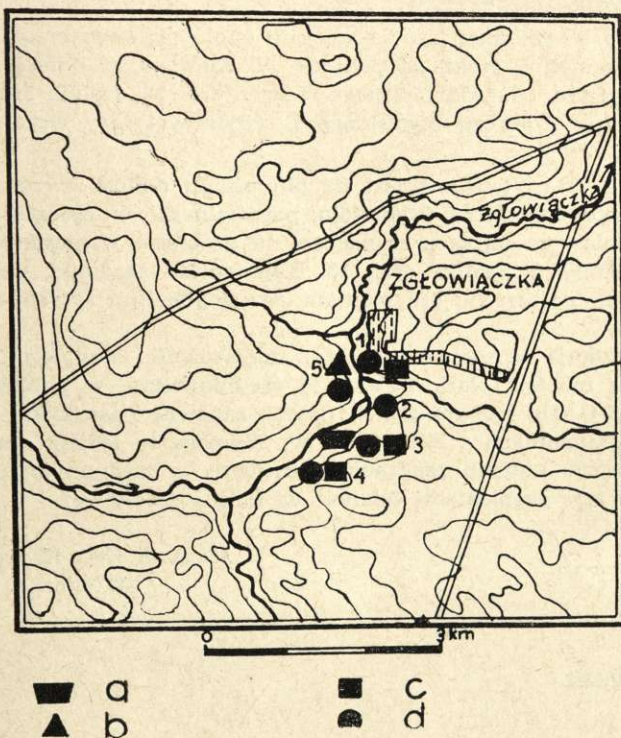
¹³ *Kodeks dyplomatyczny Polski od czasów najdawniejszych aż do roku 1506* (cytowany dalej jako: K.Pol.), wyd. L. Ryszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1858, t. III, nr 96.

¹⁴ J. Maǰalski, *Nowe stanowiska halofitów i innych roślin w okolicach Łęczycy*, „Fragmenta Floristica et Geobotanica”, t. I: 1954, s. 69-80.

Zgłowiączka, woj. wrocławskie

Salina w Zgłowiączce została wymieniona po raz pierwszy w bulli papieża Hadriana IV z 1155 r., jako „caccabum in Segovend”¹⁵, a drugi raz w akcie legata papieskiego Opizoda z roku 1254¹⁶. Miejscowość położona jest nad rzeką o nazwie Zgłowiączka, w dolinie której — na łące ob. E. Muraszewskiego — znajduje się obecnie źródło słone i zespół halofitów¹⁷. Na wzniesieniach po obu stronach rzeki odkryto 5 stanowisk archeologicznych (ryc. 3).

Stanowisko 1 zlokalizowano na łagodnym stoku prawego brzegu Zgłowiączki, obok cmentarza parafialnego, na polu ob. Z. Pawłowskiego. Inwentarz:

Ryc. 3. Zgłowiączka, woj. Wrocław. Lokalizacja stanowisk archeologicznych i źródła słonego:

a — źródło słone; b — neolit; c — okres rzymski; d — wczesne średniowiecze

Localization of archaeological sites and of a salt spring:

a — salt spring; b — Neolithic; c — Roman period; d — Early Middle Ages

¹⁵ K.Pol., Warszawa 1847, t. I, nr 3.

¹⁶ Tamże, nr 43.

¹⁷ R. Kobendza, *Solanki, roślinność halofitowa w Zgłowiączce na Kujawach*, „Kosmos”, t. XLVII: 1922, s. 52-59.

27 fragmentów ceramiki grubościennej, w tym 7 z okresu rzymskiego i 20 ze starszej fazy wczesnego średniowiecza.

Stanowisko 2 to duża osada położona na trójkątnym cyplu w widłach doliny Zgłowiączki i jej prawobrzeżnego dopływu o nazwie Kocienca, na polu ob. S. Mączyńskiego, otoczonym od północy i zachodu mokradłami. Inwentarz: 41 skorup prahistorycznych o trudnej do ustalenia przynależności kulturowej, w tym kilkanaście ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych.

Stanowisko 3 znajduje się na łagodnym stoku prawego brzegu Zgłowiączki, na polu ob. E. Muraszewskiego, w odległości ok. 80-100 m na północny wschód od źródła słonego. Inwentarz: 11 fragmentów ceramiki z okresu rzymskiego i młodszej fazy wczesnego średniowiecza, w tym kilka skorup z ornamentem linii falistych i poziomych, których surowiec i technika wykonania pozwalają datować na XII lub początek XIII w.

Stanowisko 4 położone jest na wąskim cyplu prawego brzegu Zgłowiączki, wysuniętym w głąb doliny rzeki, na polu ob. S. Kubiaka, w odległości ok. 150 m w kierunku wschodnim od źródła słonego. Inwentarz: 22 drobne fragmenty ceramiki, w tym skorupy z okresu rzymskiego i schyłkowej fazy wczesnego średniowiecza.

Stanowisko 5 usytuowane jest na obrzeżeniu doliny lewego brzegu Zgłowiączki, naprzeciwko cmentarza i kościoła parafialnego, w odległości ok. 150 m w kierunku południowym od lasu rosnącego na grzbiecie wzniesienia. Inwentarz: 1 odłupek krzemienisty z neolitu oraz 13 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej, zdobionych najczęściej ornamentem poziomych linii rytych, rzadziej gładkie bez ornamentu.

Na uwagę zasługuje ugrupowanie w tej miejscowości stanowisk archeologicznych, szczególnie z młodszej fazy wczesnego średniowiecza, w pobliżu źródła słonego (stanowiska 2-4). Na jednym z nich należy zapewne poszukiwać warzelnii soli wspomnianej w dokumentach z XII i XIII w. Wymaga to jednak systematycznych prac wykopaliskowych, których realizację planujemy w następnym, drugim etapie badań nad początkami eksploatacji solanek w Polsce środkowej.

*Muzeum Żup Krakowskich
Wieliczka*

ANTONI JODŁOWSKI

ARCHAEOLOGICAL STUDIES ON THE BEGINNING OF SALT EXPLOITATION IN CENTRAL POLAND

In 1975 archaeological survey was carried out in 10 localities of Great Poland and Kuyavia where according to geological, historical and archaeological data salt spring could have been exploited in prehistoric times or in the Early Middle Ages. Some of these, i.e. Białobrzeg (a medieval village named Sal?), Pyzdry, Słońsk, Topola (Katowa, Królewska, Szlachecka) and Zgłowiączka, are mentioned in the records of the 12th and 13th centuries as places where salt was produced. In the others (Błonie, Inowrocław, Otłoczyn) the possibility of salt exploitation is suggested by archaeological and geological data. Six places have yielded archaeological finds (Białobrzeg, Inowrocław, Otłoczyn, Pyzdry, Topola Katowa, Zgłowiączka), and the remaining four did not produce any traces of habitation preceding the close of the 13th century. Apart from the early medieval salt-working installations at Biało-

brzeg, Konin province, and Inowrocław, Bydgoszcz province, known from earlier investigations, attention is claimed by the concentration of sites of the 11th to 13th centuries situated near the salt springs at Pyzdry near the Warta and at Zgłowiączka, Włocławek province. In both places salt production in the 13th century is documented by contemporary written records. The existence of salt-working installations in these places seems obvious and their discovery is a matter of excavating appropriate sites.

